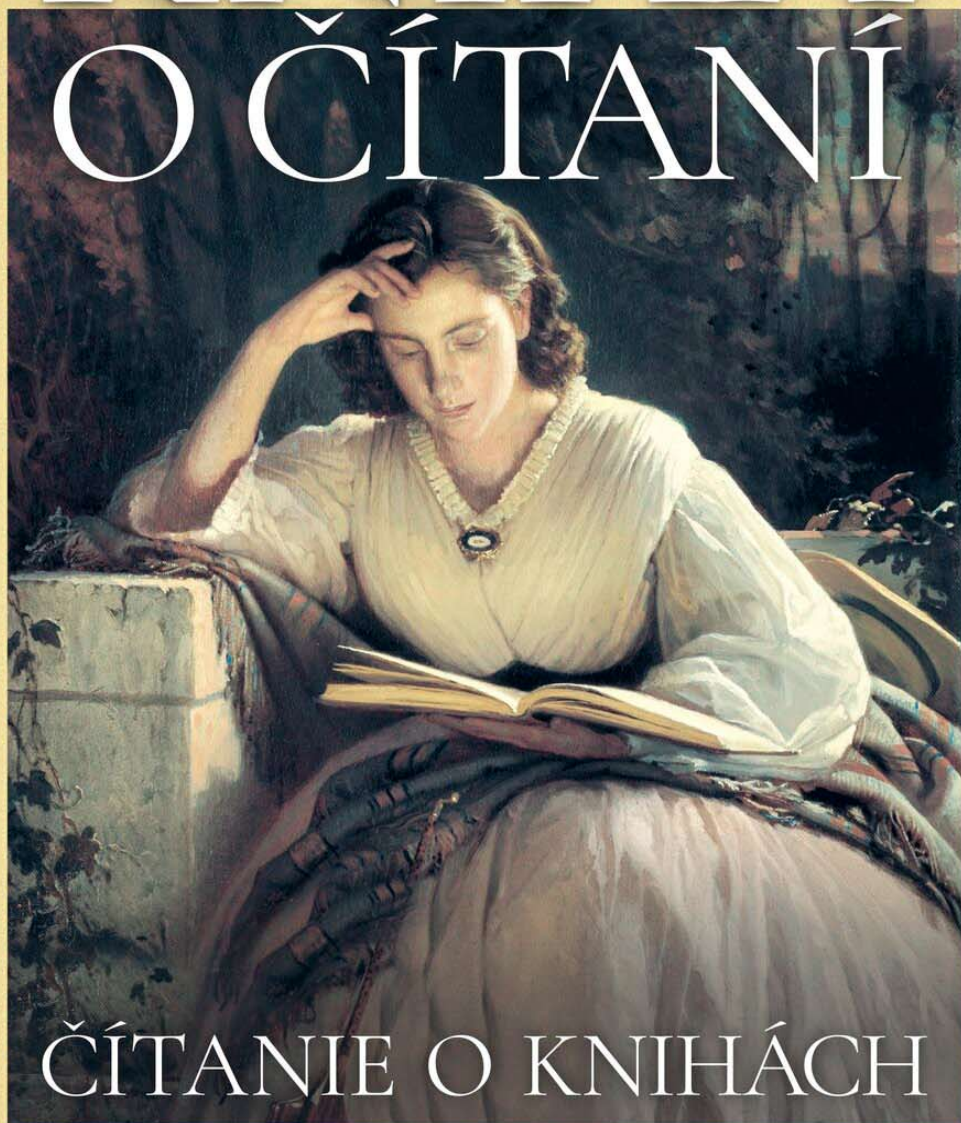

ROMAN HOLEC

KNIHA O ČÍTÁNÍ

ČÍTANIE O KNIHÁCH

MARENČIN PT

KNIHA O ČÍTANÍ,
ČÍTANIE O KNIHÁCH

ROMAN HOLEC

KNIHA O ČÍTANÍ,
ČÍTANIE O KNIHÁCH

(Kto, čo, kde a prečo čítal v „dlhom“ 19. storočí na Slovensku)

MARENČINPT

Táto práca vznikla v rámci projektu APVV-20-0526 *Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848 – 1993* riešeného v Historickom ústave SAV, v.v.i. a v rámci projektu VEGA 1/0139/21 *Slovenský intelektuál na križovatke tradície a moderny* riešeného na FF UK.

Recenzenti: prof. dr. Peter Švorc, CSc.
dr. Ľudovít Hallon, DrSc.

© Roman Holec, 2022

© Historický ústav SAV

© Univerzita Komenského

© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2022

Jelenia 6, 811 05 Bratislava

marenčin@marenčin.sk www.marenčin.sk

Photo © Literárny archív SNK Martin, Všeruské múzeum A. S. Puškina Petrohrad, archív autora

Cover design © Júlia Čížová

Cover layout © Marenčin Media, 2022

Layout © Marta Blehová, 2022

970. publikácia

1. vydanie

ISBN 978-80-569-0849-5 (viaz.)

ISBN 978-80-569-0850-1 (ePDF)

ISBN 978-80-569-0851-8 (ePub)

„Číst jest všecka slova a průpovědi slušným hlasem hbitě a zřetelně vyslovovati.“

(Slabikář pro školy c. k. zemích. Praha 1801, a. 24 citované
podľa Činátla, Kamil: Čtenář – produkt osvícenské reformy
školství. Kuděj, 7 (2005), č. 1-2, s. 60)

Čítanie úvodov nepatrí k najobľúbenejším čitateľským zážitkom. Ako autor však viem, čo je úlohou úvodu, a ak nechcem čitateľa podvieť, už v úvode mu naznačím, čo všetko môže v tejto knihe hľadať i nájsť a čo v nej určite nenájde.

Hovorí sa, že kniha je najlepším priateľom človeka. Sprevádza každého z nás na jeho životnej ceste od času, keď sa naučil dešifrovať a skladať písmenká do slov až dovedy, kým ešte vládze čítať či aspoň počúvať čítajúceho. Pravda, dnes je kniha už len jedným z mnohých médií a nosičov informácií, je zatláčaná do úzadia, lebo čítať knihu si vyžaduje častokrát veľa námahy a času. Vynakladať námahu sa nám nechce, času nikdy nemáme nazvyš. Napriek tomu i dnes zostáva kniha pre mnohých neodmysliteľnou súčasťou dňa (i noci), ktorú by za nič iné nevymenili.

O týchto témach, a teda o rôznych knihách a ich vnímaní, o čítaní, čitateľoch a čítanom, o literárnej komunikácii budú jednotlivé kapitoly v tejto knihe. Hoci o kultúre čítania a interakcii medzi knihou a čitateľom existuje neúrekom bohatá teoretická literatúra, naschvál som rezignoval na rozsiahle teoretické úvahy. Nastolené témy sa zväčša budú pohybovať v tzv. dlhom 19. storočí, ktoré začína koncom 18. a končí začiatkom 20. storočia. Ale často sa vymedzené obdobie aj poriadne presiahne, lebo historický proces sa nezachína a nekončí v konkrétnom roku a vystrihnúť ho z kontextu je nemožné.

V každom prípade išlo o zlatý vek knihy, lebo tá nemala konkurenta vo vtedajšom mediálnom a informačnom svete.

Jednotlivé témy tejto knihy sú natlačené na malý slovenský svet, kde každý poznal každého a kde rôznych predsudkov bolo viac ako stránok v dvojdielnom románe. Išlo o svet, ktorý žil, niekedy živoril a predieral sa k 20. storočiu, v ktorom následne zažije obrovský vzostup. Pre ľudí v tejto knihe priam nepredstaviteľný, impozantný, ba doslova rozprávkový. Spolu s nimi si razila svoju víťaznú cestu i kniha. Prežívala s ľuďmi ich snahy, eufóriu, víťazstvá i porážky, ale i čierne obdobia dejín poznačené vojnami a totalitnými systémami.

V predvečer druhej polovice 20. storočia si kniha na Slovensku akoby kúpila lístok na húsenkovú dráhu. Obdobie trvalého vzostupu nahradil veľmi komplikovaný vývoj, ktorý vyústil do protirečivého víťazstva. Keď sa kniha v roku 1989 konečne s celou spoločnosťou oslobodila, nachádzala sa už v kritickom stave. A čím boli podmienky lepšie, tým horšie sa knihe darilo. Explózia kníh nemala paralelný vývoj v náraste čitateľov. Čím boli väčšie možnosti, tým viac sa tradičná kniha dostávala do úzadia. Konkurencia televízie, internetu a iných informačných médií zatláčala knihu stále viac do defenzívy, mladí ľudia prestávali čítať, prestávali rozumieť čítanému, celé generácie sa začínajú duchovne a esteticky ochudobňovať. Komiks či film, alebo počítačová hra na akúkoľvek tému nahrádzajú knihy, ktoré sa dostávajú spolu so svojimi vernými čitateľmi doslova do spoločenského skanzenu. Dožadujú sa ochrany, menšinového statusu a svojich práv, zatiaľ čo škola vymýšľa, ako zjednodušiť už čoraz jednoduchšie poznatky o literatúre. Na druhej strane návrat k zvukom a obrázkom je návratom k časom pred modernejšieho tlačeného slova a je rovnako prirodzený (hoci nie lepší) ako dnešné čítanie, veď využíva dávne ľudské predispozície.

Aký význam môže mať čítanie kníh a aké dôsledky ich ignorácia? Aké návody môže dať kniha a aké funkcie viesť do života? Závislosť čítania a bohatosti slovnej zásoby je dokázaná nielen exaktne a vedecky, ale má i svoju ľahko pochopiteľnú logiku. Táto skutočnosť je významná predovšetkým pre detských čitateľov. Poznanie, vzdelanie, fantázia, zážitky, emócie, aktivita – to sú len najhlavnejšie benefity, ktoré človek, a mladý zvlášť, získava pravidelným čítaním. Elena Maróthy-Šoltésová to už v roku 1898

vystihla nasledovne: „Potreba i spotreba čítania rastie z roka na rok i v najnižších vrstvách ľudí, a síce nielen u národov vo vzdelanosti pokročilých, lež i u tých, ktoré sú ešte len v začiatkoch svojho vzdelanostného rozbehu. A táto chuť do čítania je potešiteľná, lebo je znakom duševnej životaschopnosti; ale veľmi dôležitá vec je, aby sa jej vyhovelo zdravým, záživným pokrmom, žeby duševný vzrast bol zdarný.“¹

Úvahy v tejto knihe budú reagovať na historický kontext a v čítaní kníh, ako aj v ich vnímaní, budem vidieť predovšetkým historické dôvody a pozadie. Nakoniec som historikom a nebudem sa tváriť ako niekto iný. Výsledky literárnohistorickej vedy tak pre mňa zostanú len pomocným prostriedkom na to, aby výsledný obraz nadobudol komplexnejší charakter.

Ak čitateľ nadobudne dojem, že hovorím stále o tých istých ľuďoch, najmä o tých istých ženách (napríklad úplne nám chýbajú informácie od katolíckych žien a o katolíckych ženách, pričom tie tvorili tri štvrtiny ženskej „verejnosti“!), nebude vôbec ďaleko od pravdy. Pramenná základňa, ktorú máme k dispozícii, je veľmi obmedzená a jednostranná. Zanechali nám ju, aj to len minimalisticky, vtedajšie národne uvedomelé elity či vtedajšia inteligencia, lebo len tí mohli mať potrebu vyjadrovať sa o čítaní a len pre nich tvorilo pevnú súčasť života. Analyzovanú literárnu komunikáciu teda nemožno považovať za dostatočne reprezentatívnu, hoci istú mieru poznatkov nám nepochybne poskytne.

Zopár technických poznámok: Nepovažoval som za potrebné zahlcovať stránky knihy poznámkovým aparátom. Preto poznámky predovšetkým zakotvujú citáty do konkrétneho dobového prameňa. Ak je v citátoch text v hranatej zátvorke, ide o moje vysvetlenie či doplnenie. Mená ľudí píšem v knihe tak, ako by sa písali oni sami, nie podľa pravidiel, ktoré sa menia a zohľadňujú nehistorické kontexty. Ak sa veľmi svojské pravidlá písania vlastných mien týkajú hlavne Maďarov, už to prinajmenšom vysvetľuje jeden z uvedených kontextov, ktoré sú pre historika neprijateľné.

Knihu venujem všetkým vydavateľom, knihovedcom, pracovníkom knižníc, autorom všetkých dobrých kníh a v neposlednej miere aj ich čitateľom. Tvoríme menšinovú komunitu a hoci menšinám sa nikde nežije dobre, pevne verím, že táto „menšina“ nie je a nebude vystavená žiadnym asimilačným tlakom zo strany „väčšiny“ a vystačí si vo vlastných duchovných

rámcoch. A ak sa nožnice medzi oboma skupinami budú stále len zväčšovať, bude to problém „väčšiny“, nie náš.

Táto kniha vznikala v atmosfére celosvetovej pandémie, ktorá priala mimoriadne čítaniu a ktorá, žiaľ, nechtiac rehabilitovala i tie najsmelšie predstavy autorov sci-fi literatúry. Niekedy akoby sme sa pomaly (či rýchlo) rútili do kontextov postapokalyptického thrilleru Dmitrija Gluchovského *Metro 2033* a jeho pokračovaní. Je najvhodnejší čas na renesanciu knihy a fenoménu čítania. Keď sa ulice stávajú čoraz nebezpečnejšími a vírus číha už za vchodovými dverami, je kniha tým najlepším zážitkom bez toho, aby nás tie zážitky niekto nútil reálne prežívať.

Knihy si však nezaslúži, aby sa rozmach čítania pripisoval situácii, v ktorej sa ľudia nachádzajú. Na druhej strane to inak ani byť nemôže, proces čítania nebol nikdy izolovaný od vonkajšieho života a ak sa čítalo potajomky, tak práve preto, že vonkajšie okolnosti boli proti tomu. Po epidémii (ak vôbec k takémuto stavu dospejeme) prídu očividne ďalšie civilizačné i ekologické hrozby a čítanie akoby práve z nich mohlo profitovať.

A že čítanie nakoniec vedie aj k písaniu a že mnohí majú ambíciu podeliť sa o svoje poznatky a úvahy, o tom nakoniec svedčí a vypovedá aj táto kniha, ktorej úvod si, milý čitateľ, práve dočítal. Bude to kniha o knihách a čítanie o čítaní. Želám všetkým budúcim vášnivým čitateľom zosobnených v mojich vnučkách Lucke a Lenke a vnukoch Miškovi a Dankovi, aby v knihách našli poučenie a prežili vďaka nim nielen svoj, ale i stovky ďalších krásnych životov. Lebo to je privilegium každého „hltača“ kníh.

I. KNIHA A ČLOVEK

**„Sú aj horšie zločiny ako pálenie kníh.
Jeden z nich je nečítať ich“**

(Joseph Brodsky)

Čítanie je hlboko intelektuálnou činnosťou. Nestačí len vedieť čítať, musíte aj cítiť potrebu vykonávať takúto aktivitu. Nestačí len čítať, musíte nad textom aj rozmýšľať, musíte si ho dešifrovať, čo nazývame literárnou komunikáciou. Zakódovanú informáciu v texte si každý subjekt, každá doba, každé prostredie rozšifruje inak, má vlastnú čitateľskú recepciu, teda prijímanie. Ide o viacrozmerne aktívny vzťah. A nakoniec sa dešifrovaný text dokáže tvorivo premeniť vo vnútri čitateľa na novú pretransformovanú a intelektuálne prežitú podobu, špecifickú pre každé individuum a jeho konkrétne kontexty. Preto môže človek čítať dobrú knihu viackrát a vždy pri nej prežíva čosi iné, vždy si predstavuje veci inak. Čítanie nie je ako počúvanie hudby, čítanie je robenie hudby.² To je najvyššia forma čítania, ktorú nedosahuje každý. Mnohí si vystačia s pochopením textu a jeho deja.

Ak vás text zaujme, rozosmeje alebo poučí, máte z neho dobrý pocit, estetický zážitok alebo intelektuálnu výzvu. Ak vás text rozčúli alebo pohorší, potrebujete niečo povedať alebo napísať a takýmto spôsobom naň reagovať. To je dobré, lebo potom má historik dostatočné množstvo látky na analýzy a ilustrácie. Ak sa niekomu bude preto zdať, že sa v texte pracuje len s rozčúlenými a pohoršenými čitateľmi, bude to skutočne pravda. Spokojný a poučený čitateľ totiž nemal vôbec naliehavý pocit deliť sa o svoje pozitívne emócie.

Čítanie malo a má v každom prípade emocionálne, estetické, politické, poznávacie a sociálno-kultúrne aspekty. Ide však z hľadiska ľudských dejín o veľmi mladú záležitosť. Ak si historický príbeh človeka vtesnáme do jed-

ného roka, tak moment, keď sa objavilo písmo, spadá na 20. december!³ A to ešte čítanie bolo po stáročia výsadou len privilegovaných...

V stredoveku bolo čítanie záležitosťou mníchov a kláštorov. Prvé renesančné univerzity znamenali zvrät vo vývoji európskej vzdelanosti, zaslúžili sa o jej laicizáciu a vytvorili širšie vzdelanecké vrstvy, pre ktoré bolo čítanie a písanie každodennou nutnosťou. Gutenbergov vynález kníhtlače zvýšil produkciu kníh a umožnil väčší prístup širokých vrstiev obyvateľstva k vzdelanosti. Zjednodušovalo sa písmo, vznikali knižnice, narastala pestrosť ponuky pre čitateľov...

Čitateľ sa stal v masovom meradle produktom až osvietenského školstva, najmä jeho pravidelnej školskej dochádzky. Pravda, o jej pravidelnosti a rovnako o dochádzke by sa dalo v slovenských podmienkach dlho diskutovať (aj v Čechách chodilo v roku 1786 do školy necelých 60 % detí), ale vývoj bol nasmerovaný tým najsprávnejším spôsobom a demokratizácia základného vzdelania sprístupnila knihy stále viacerým ľuďom a vytvorila predpoklady pre zrod masového čitateľa. Postupne sa sformovala čitateľská verejnosť a z nej sa utvoril významný sociálno-kultúrny fenomén. Niekedy sa nie najpresnejšie hovorí o čitateľskej revolúcii. Treba vidieť, že išlo o dlhodobý proces s prevládajúcim mestským charakterom. Mestá boli centrami vzdelanosti, kultúry, školstva... A keďže miest v slovenských podmienkach nebolo veľa alebo boli len malé, „revolúcia“ mala ešte pomalší a protirečivejší charakter.

V jednotlivých krajinách prudko narastala gramotnosť, vznikali súkromné i verejné knižnice. Čítanie sa vnímalo ako nástroj vzdelanosti, boja proti poverám, ale i prostriedok šírenia Biblie a rôznych ideológií; čítanie bolo potrebné na kultivovanie národných jazykov, ba objavovalo sa aj čítanie mimo akejkolvek spoločenskej kontroly, čím kráčal ruka v ruke rozvoj cenzúry a ideologické predpisovanie (predovšetkým pre mládež), čo je na čítanie vhodné a čo škodlivé a kde ležia hranice vkusu. Zo skutočnosti, že technický pokrok rozširoval ponuku, kvalitu i rýchlosť tlače, totiž nevyplývalo, že to bolo priamo úmerné aj kvalite tlačených textov. Explózia tlačeného slova bola dôsledkom toho, že knihu si mohol napísať a vydať každý, na čom vôbec nič nezmenil ani dnešok. Čítanie sa stávalo prostriedkom k naplneniu istých sociálnych noriem, ale i významnou voľnočasovou aktivitou,

pre mnohých nepochybne i konzumom. Vydávanie kníh zase zárobkom. V rámci neho existovala určite aj ilegálna ponuka kníhkupcov a čitateľských kabinetov, ktorú tvorili rôzni netolerovaní osvietenci, pornografi a ďalší, akýsi čitateľský underground. Svedčili o tom cenzúrne záznamy z policajných prehliadok čitární a rovnako súpisy knižných pozostalostí. O čo viac sa šírilo tzv. nekontrolované čítanie, o to viac sa štát snažil držať veci viac alebo menej pod kontrolou. Niekedy to tvorilo jednu z jeho hlavných úloh, štát tak chránil seba i obyvateľov (aspoň si to myslel).

Nečudo preto, že rastúce množstvo kníh nútilo štát a cirkev (čo bolo neraz takmer jedno, inokedy tvorila cirkev štát v štáte) siahať po kontrole tlačeneho slova. 16. storočie sa ako obdobie reformácie stalo predohrou k stále sofistikovanejším metódam kontroly a zákazov. Od roku 1559 existoval oficiálny zoznam kníh zakazovaných katolíckou cirkvou a pod názvom *Index Librorum Prohibitorum* sa po stáročia neustále aktualizoval. Nájdeme v ňom viaceré známe mená, napríklad z roku 1764 latinské právnické dielo riaditeľa viedenskej Dvorskej knižnice Adama Františka Kollára, ktorý v ňom volal po zdanení uhorskej šľachty a cirkevných hodnostárov. Revolúcia vo Francúzsku strach pred nebezpečnými knihami a myšlienkami ešte umocnila.⁴

Významným nástrojom preventívnej cenzúry sa stala v 18. storočí aprobácia, čo znamenalo, že každý text sa musel pred vydaním skontrolovať a schváliť príslušným kompetentným úradom. Po vytlačení knihu posielali ešte na revíziu Kráľovskej miestodržiteľskej rade do Viedne.⁵ Hľadali revolučné, protikatolícke, ale i erotické, ba pornografické texty. Neraz sa za otvoreným zobrazovaním sexuality sledovali rôzne štát ohrozujúce politické postoje. Vraj sa tak kazila morálka i myslenie ľudí súčasne. Ako škodlivé sa vnímali príbehy o láske, ktoré viedli údajne k hriechu a smilstvu. Označovali sa ako romány.

Kniha sa stávala arénou morálnych a ideologických stretov, ako aj rôznych politických zámerov. Čítaním sa štát i ambiciózni jednotlivci snažili ovplyvňovať verejnú mienku. Ako adresáta si predstavovali ideálneho a premýšľajúceho čitateľa, nositeľa prevládajúceho čitateľského vkusu, teda masu ľudí, ktorých mali knihy poučiť, vzdeláť a zmeniť ich životný štýl. O tom bude hovoriť viac nasledujúca kapitola. To všetko však nevyklučovalo, že stále

veľké časti obyvateľstva zostávali mimo kníh, čitateľských návykov a potrieb. Osvietenský čitateľ nebol ani zďaleka identický s tým neskorším, nehovoriac už o dnešných čitateľských stratégiách, čím rozumieme úplne odlišné dekódovanie textu, porozumenie slovám a ich zmyslu.

V porovnaní so súčasnosťou bolo v 19. storočí postavenie knihy úplne iné. Čítanie tvorilo jednu z činností, ktoré malo veľmi diferencovanú podobu. Jednak nečítali ani zďaleka všetci. Malá časť spoločnosti, presnejšie jej intelektuálne elity, vnímala čítanie ako veľmi dôležitú súčasť svojho profesionálneho i osobného života. Na druhej strane boli ľudia, pre ktorých bolo čítanie skôr sviatočnou záležitosťou. Pre mnohých z mentálnych a existenčných dôvodov nemohlo byť jednoducho súčasťou ich života. Prostredie a sociálna zaradenosť človeka oveľa viac rozhodovali o tom, či bude a čo bude čítať. Pre ženskú polovicu populácie nebolo čítanie vôbec samozrejmosťou.

Na otázku, koľkí mali v 19. storočí potrebu čítať a koľkí skutočne čítali, existuje viacero protirečivých dobových odpovedí. Väčšinou sa pohybujú v rámci príkladu s poloplným a poloprázdny pohárom a podľa toho, s čím sa daný stav porovnával. Na jednej strane sa podľa nákladov a knižného trhu, „vďaka“ malým mestským centrom, rurálnemu obyvateľstvu a biednemu stavu školstva určite čítalo málo, na druhej strane všetky ukazovatele vykazovali nárast. Ak si aj ľudia radi čosi prečítali, tradične za to neradi platili. Ďalší poznatok doby: bolo treba viesť ľudí k čítaniu a čitateľským návykom, rovnako „vychovať“ ich, čo a ako čítať – to všetko boli dlhodobé a doslova generačné, stále priam osvietenské úlohy.

Špecifické okolnosti 19. storočia spôsobovali, že mnohí autori, mnohé témy i konkrétne diela zostávali z národných, sociálnych, morálnych i politických dôvodov zakázané a tabu. Ďalší autori boli od začiatku stigmatizovaní tým, že boli Rusi, Maďari, Nemci, jednoducho buď tí apriori dobrí, alebo tí apriori zlí. Knihy boli politikou, mali (mali mať) národnú funkciu, a tak „v storočí nacionalizmu“ autor a jeho národnosť už dopredu predznamenávali hodnotenie.

Navyše sme ešte nehovorili o veľkej skupine obyvateľstva, ktorá ani čítať nevedela. Podľa štatistiky z roku 1870 boli na Slovensku župy, kde vyše 60 % obyvateľstva nad 6 rokov nevedelo čítať ani písať (Šarišská, Zemplínska, Trenčianska župa). V ostatných župách sa podiel tohto obyvateľstva udával

intervalom od 30 do 45 %, s výnimkou Gemersko-Malohontskej župy, kde len 23 % obyvateľov nad 6 rokov bolo úplne negramotných.⁶ Tieto regionálne rozdiely pretrvávali a treba ich mať pred očami, aj keď si vezmeme celoslovenské priemery. Podľa nich v roku 1900 38,6 % obyvateľov nad 6 rokov bolo negramotných, v roku 1910 tento údaj klesol na 34,9 %. Išlo o výsledok stavu maďarského školstva, ktoré pretláčaním maďarčiny ako vyučovacieho jazyka vlastne základné funkcie školy úplne paralyzovalo. Štatistika nič nehovorí o tzv. polovičnom analfabetizme, keď človek čítal pomaly, po slabikách a obyčajne nahlas.

Hoci nemáme exaktné údaje, veľký význam pri odstraňovaní negramotnosti malo vysťahovalectvo do USA, lebo v cudzom prostredí ľudia záviseli od písaných správ z domova. Mnohí muži sa začali učiť a práve v USA sa aj naučili čítať a písať. Aj táto skutočnosť len potvrdila, že rozhodujúci podiel na negramotnosti mal neutešený stav škôl v Uhorsku.

V českých krajinách mala miera negramotnosti pred rokom 1918 hodnotu 2,4 % a bola teda neporovnateľná so slovenskou situáciou. S takýmto východiskovým stavom vstúpili oba národy do Československej republiky, kde však dynamický rozvoj školstva veľmi rýchlo eliminoval uvedené rozdiely a aj na Slovensku minimalizoval negramotnosť už len na konkrétne vymedzené úzke vekové a sociálne kategórie.

Bohatosť žánrov, tém a autorov stáli na jednom konci čitateľského reťazca. Na druhom ešte bohatší okruh čitateľov z rôznych sociálnych vrstiev, rôzneho vzdelania i záujmov. To je ideálny stav, ku ktorému sa však v 19. storočí nedospelo. Čítalo sa viac ako v súčasnosti, ale čítajúcich bolo menej. Na rozdiel od dneška boli hlavnou prekážkou sociálne a národné príčiny, rovnako však možnosť výberu literatúry, ktorý bol podstatne chudobnejší. Aj preto sa podarilo úspešne zmapovať to, čo mal slovenský čitateľ k dispozícii a čo mu jednotlivé vydavateľstvá ponúkali.⁷ Cestu k čitateľovi zabezpečovali knižnice, kníhkupci a rôzni distribútori. Najmenej poznáme literárnu komunikáciu, teda interakciu medzi čitateľom a knihou, resp. pokus o formovanie tohto vzťahu cestou zvonku. Dospejeme opäť k presvedčeniu, že kľúčový v dejinách knižnej kultúry je čitateľ a jeho sa budú dotýkať všetky naše úvahy. Napokon kniha bez čitateľa je ako lopta bez hráčov, jedlo bez konzumentov či divadlo bez divákov.

Od takejto bezútešnej situácie neboli slovenské pomery v 19. storočí veľmi vzdialené. Slovenské verejné knižnice neexistovali, slovenskej literatúry a slovenských prekladov bolo žalostne málo, veď podľa súčasníka „našu ročnú literatúru kúpiš za dvadsať-tridsať zlatých, a to už i s časopismi a egyptskými snármi i s kalendármi“⁸. Nešlo pritom len o kvantitu, horšie bolo, že i s kvalitou slovenskej literatúry boli v 19. storočí permanentné problémy. Jaroslav Vlček bol v mladom veku mimoriadne kritický, porovnával slovenskú situáciu s českou, a tu musela prvá zákonite ťahať za kratší koniec: „Povážte, boli by možné bývali v češtine tak primitívne knihy vedecké jako Paulínyho Mythologia, Hostinského Vieronauka, Ormisova Paedagogika, lebo dokonca hrozné články Hečkove a Hroboňove? Práve v slovenčine, obmedzenej na podtatranský kútok, podobné nedovareniny majú vítaný útulok. Pri širšom obzore nebolo by to jednoducho možné.“⁹

Na čo mladý Vlček narážal? Na *Slovenské bájeslovie* (1876) Viliama Paulíny-Tótha, v ktorom autor „neobzerajúc sa na odborný pokrok polstoročia nasnoval si vzdušné fantastické zámky“. Ďalej na *Starú vieronauku slovenskú* (1871) a *Rozpravy večerné o umení staroslovenskom* Petra Kellnera-Hostinského, ktoré boli podľa Vlčka „saturnálie obširneho vedenia i veľkej obraznosti, ktorá v horúcej túžbe srdca po oslave rodu v každej brázde vidí staroslaviansku runu a v každom pastierikovi tvorcu budúcej štátnosti slovenskej“. V tejto spoločnosti sa ocitla *Výchovoveda pre seminaristov a rodičov I.—II.* (1871 a 1874) od Samuela Ormisa, články štúrovského filozofa a estetika Pavla Hečka charakteristické „urputnou dogmatickou jednostranosťou“.

Rovnako, hoci svojším pohľadom, videl situáciu i Svetozár Hurban Vajanský: „Pozorný čitateľ zbadá v slovenskej literatúre jakúsi ľahkosť a smelosť – poviem rovno opovážlivosť predstupovať pred obecnosť v nedbalkách [ľahké ženské domáce oblečenie, zväčša nočné, negližé], v chaláte [ľahký domáci kabát, župan], ba pred umytím a učením. Vidáme také kostrované, strapaté, neumyté decká nešťastných autorských chvíľ skackať neskromne a vystatovať sa! ... Vidáme články a knižky, ktorých autor slabý vo formálnych veciach, smelo podáva nám zbierku gramatických, pravopisných, syntaktických chýb...“¹⁰ Vajanského kritické slová narážali na neškolenosť a jazykovú nepripravenosť slovenských

literárnych textov, ktoré vynikali pri v konfrontácii s cudzojazyčnými literatúrami.

Čítalo sa preto po česky i po rusky a predovšetkým evanjelický čitateľ mal k oboj jazykom blízko. K všeobecnému vzdelaniu na úrovni maturity patrila aj dobrá znalosť nemčiny a maďarčiny, tu zase dominovali skôr katolícki čitatelia, lebo ich bolo jednoducho viac. Preto práve tieto štyri jazyky sa stali pre slovenských čitateľov mostom do literárneho sveta.

Ak si porovnáme knihy zo začiatku 20. storočia s témami a žánrami kníh na jeho konci, nevidíme také rozdiely ako pri porovnaní kníh zo začiatku a konca 19. storočia. Dynamika 19. storočia a rozsah jeho mentálnych zmien od statickej stavovskej k modernej, trhovo a liberálne zameranej spoločnosti, boli očividne podstatne hlbšie a zásadnejšie. Ak človek na začiatku 19. storočia čítal rôzne didaktické príbehy s poučením a so stále sa opakujúcimi schémami, na jeho konci už mal v rukách Verneovky, Balzaca, Huga, Tolstého románové fresky a ďalšie nesmrteľné diela a literárne klenoty.

Rovnako počty čítajúcich sa určite zväčšili. Čítanie sa stalo na konci 19. storočia už takmer masovým „konzumom“, hoci vyššie uvedené romány čítalo podstatne menej ľudí ako katechizmus, kalendár či náboženské spevníky. Na začiatku 19. storočia malo čítanie skôr exkluzívny charakter. A čo sa vtedy, pred vyše 200 rokmi, čítalo? Popri náboženských textoch prevládali mravoučné, didakticky zamerané výchovno-vzdelávacie diela, lebo čítanie malo v osvietenskom duchu vzdelávať, poučiť, zdokonaľiť čitateľa. Nemecký autor Joachim Heinrich Campe vydal v tomto duchu v roku 1777 typickú *Sittenbüchlein für Kinder* (Mravoučná knižka pre deti), ktorá mala potom celý rad českých nasledovníkov, určite známych aj v slovenskom prostredí. Autor chcel formou rozprávania, otázok a odpovedí i rôznych poučných príbehov dosiahnuť správnu výchovu k bohumilému, cnostnému i mravnému životu, k patriotizmu, k používaniu rozumu a k dosiahnutiu stavu vysokej pozemskej blaženosti. V jednej z českých adaptácií sa objavil príbeh o sedliakovi, ktorý veľa čítal, doslova ležal v knihách a zanedbával svoje hospodárstvo.¹¹

Osvietenské ideály, vzrast významu meštianstva, nové výchovné princípy a nové vnímanie rodiny viedlo k popularite rôznych výchovných príručiek a návodov na správanie sa ľudí v rôznych situáciách. Takouto populárnou príručkou bol *Über den Umgang mit Menschen* (O zaobchádzaní s ľuďmi)

z pera baróna Adolpha Kniggeho z roku 1788. Išlo o aplikovanú sociológiu, ktorá venovala jednotlivé kapitoly zaobchádzaniu s deťmi, lekármi, zbabelcami, cholerikmi a ďalšími, ale i so sebou samým. Z knihy o takte a citlivosti voči jednotlivým skupinám obyvateľstva sa postupne stala kniha vnímaná ako príručka o etikete a pravidlách správania. Presne to mal každý na mysli, keď sa povedalo Knigge, alebo o správaní navzdory Kniggemu a pod. Takto bol používaný i v slovenskom diskurze celého 19. storočia, ba i na začiatku ďalšieho sa k nemu vracal Janko Jesenský.

Analýza tvorby osvietenského klasicistu Bohuslava Tablica nám dovoľuje predpokladať, že okrem vysoko cenených antických autorov čítal Voltaira, Shakespeara, Kanta, Lomonosova, Schillera, Lessinga a ďalších. Ján Kollár na svoje „čitateľské“ detstvo spomínal vo svojich pamätiach a uvádzal, že okrem Biblie, bežnej v evanjelických rodinách, čítaval knihu „o poverčivosti“ od Pavla Michálka (*Rozmlouvání učitele s několika sedláky o škodlivosti pověry*, 1802) a hlavne *Historii církevní*. Išlo o preklad životopisov svätých od Jana Kocína zo začiatku 17. storočia, ktorých autorom bol pôvodne Eusebio Pamfilo. Kollár musel mať ešte vydanie Daniela Adama z Veleslavína a obľuboval hlavne históriu „o Heleně“, ktorá bola „často čtená“: „Čítával jsem předtím sice již biblické historie a náboženské knihy, ale to bývalo cosi mechanického nebo vnuceného. Tato kniha ale byla první, ve které jsem se dobrovolně a s jasnou povědomostí a s vlastním porozuměním obsahu přebíral.“¹² Kollár nám nevdojak ukazuje na dva typy čítania. Jedno, ktoré musel a ktoré sa patrilo a druhé už ako výsledok vedomej voľby.

Viliam Pauliny-Tóth sa ako mladík o vyše štvrtstoročie neskôr nachýnal najprv maďarskými romantickými básnikmi Ferencom Kölcseym a Danielom Berszenyim, potom však už (paradoxne vďaka maďarskej matke) Kollárovými znelkami a Jungmannovým prekladom balady *Lenora* (1773) od nemeckého básnika Gottfrieda Augusta Bürgera. Nakoniec mu matka v rámci literárneho vzdelania dala prekladať novelu *Pistolenlehre* od nemeckého románopisca Karla Franza von der Velde.¹³

Základné čitateľské návyky a vkus sa formovali v detstve a mladosti. Preto bolo dôležité, aby čitatelia mali k dispozícii rôzne, najlepšie krátke príbehy, primerané jednotlivým vekovým kategóriám. Najkvalitnejšie tituly a najpestrejší výber sa našiel v českých vydavateľstvách, predovšetkým

v *České expedici* Václava Matěje Krameria, neskôr v *Hlasateli českém*. Od začiatku kládli dôraz na český jazyk a výchovný aspekt, aby diela pobavili, vychovali a poučili súčasne. Aby čelili rôznym nemeckým, ale i niektorým českým „nestydatým spevům“, proti textom, ktoré podľa Kraméria „zhola ani k naučení, ani k mysli vyražení nesloužejí“, proti „hloupým povídačkám o Finetě, Bruncvíkovi, Meluzíně, Stilfrídovi, Popelce, Ajlenšpíglovi...“¹⁴

Väčšina ľudí na území Slovenska v 19. storočí čítala, ako sme už spomínali, len dva žánre. Modlitebné knižky, Bibliu, náboženské spevníky a tlač typu *Katolíckych novín*, *Cirkevných listov* alebo *Stráže na Sione* tvorili jednu časť toho, čo ľudia čítali. Druhou boli kalendáre, kde okrem množstva praktických rád a informácií bol priestor i na mravoučné príbehy, životopisy svätých alebo panovníkov, či iné literárne žánre nie vždy najvyšších kvalít. Kalendáre boli tradične pestré a prinášali tematicky veľmi rôznorodé články. Vyberme z úvah hlasistu Pavla Blahu, ktorý dobre poznal situáciu medzi ľuďmi, ba z hlasistov určite najlepšie: „Darmo je, my Slováci sme národ, ktorého literatúra je už tridsať rokov v kalendárnom veku, ničím sme kalendár nenahradili, ničím sme nepohli ľud, aby odložil kalendár a chytil do rúk iné čítanie, novú knihu... a predsa, aká biedna a chudobná je naša kalendárska literatúra!... sú mŕtve, neľudové, nepraktické, niet v nich ducha pokroku a rozvoja.“ Na druhej strane „kraje, ktoré nikdy nevideli slovenskú literu, dnes cez kalendáre sa nám približujú, poznávajú svet a ľudí...“¹⁵ Z toho vyplývala povinnosť venovať maximálnu pozornosť obsahovej kvalite národných kalendárov, prípadne im vytvárať alternatívu v edícii lacných zábavných a poučných kníh. To bol projekt, ku ktorému sa slovenské intelektuálne elity neustále vracali, neustále ho začínali a obnovovali. Čitateľské návyky ľudí však nedosiahli úroveň, aby sa z takýchto plánov stal aj prosperujúci a koncepcne dobre pripravený podnik.

Napríklad trnavská edícia *Lacné čítanie* prinášala brožúrky v rozsahu čosi nad tri desiatky strán a pod veľavravnými a nič nehovoriacimi názvami súčasne: *Slovenský anekdotár* čili *Sbierka anekdot, žartov a vtipov k obveseleniu mysle* (1890/91), *Obrázky zo života slovenského* (1909) či práce zostavovateľa tejto edície Františka Otta Matzenauera *Huslista z horskej chalúčky* (1883), *Dobré dieťa je šťastie rodičov* (1883), *Slovenský dobrák* (1884), *Šuhaj kopaničiar* (1894) a pod. Názvy prezrádzajú jednoduchý dej, didaktic-

kosť a schematickosť. Akúkoľvek tvorivú invenciu nahrádzalo stereotypné napodobňovanie cudzích, hlavne nemeckých vzorov. Knihy sa jednoducho prispôbovali svojim potenciálnym záujemcom, napriek tomu sa im pri hľadaní čitateľov neveľmi darilo.

Na druhej strane sa pre tisícky ľudí stali dennou potravou noviny. K raňajkám, ku káve v kaviarni či k poobedňajšiemu oddychu, týždenníky či obdenníky posúvané aj známym, rodine a susedom. Čítanie, ktoré dnes už úplne vyšlo z módy. Čítanie naše každodenné v tom pravom zmysle slova. Práve na stránkach dennej tlače, v literárnych prílohách či v tzv. Besedniciach si mohli slovenskí čitatelia prečítať po prvý raz Tolstého, Čechova alebo iných špičkových autorov. Odtiaľ bol už len krok ku knihe. Hoci tá bola väčšinou „zakliata“ v cudzom jazyku.

Vydávanie menších literárnych textov v periodickej tlači malo aj svoju kontraproduktívnu úlohu, keďže časť autorov posielala svoje práce do americkej slovenskej tlače a amerických slovenských kalendárov. Tie sa správali trhovo a za každý takýto text navyše zaplatili, čo v podmienkach slovenskej tlače vôbec nebolo pravidlom. Nehovoriac o výške honoráru, ktorý bol v USA vždy neporovnateľne vyšší. Tak unikali mnohé pôvodné práce za more, rovnako ako ľudia.

V 19. storočí bolo v porovnaní s dneškom postavenie knihy úplne iné. V čase, keď neexistoval televízor, rádio a internet, bola kniha so svojimi textami a obrázkami jediným spojivom s minulosťou, s ďalekými krajinami, so svetom fantázie, základným zdrojom poučenia i zábavy a nakoniec jediným únikom z reality všedných dní. Aj preto sa veľa kníh prečítalo v uhorských väzeniach. Drvivá väčšina ľudí však vo väzeniach nesedela a hoci vyššie povedané zostáva stále v platnosti, pre väčšinu platili paradoxne iné východiská: nízka úroveň vzdelania, absencia čitateľských návykov, úzky okruh čitateľov, slabá pripravenosť autorov spolu s nepriaznivými politickými a ekonomickými podmienkami. To všetko spôsobilo, že čítanie slovenskej knihy nebolo bežnou súčasťou života obyvateľov Slovenska.¹⁶

Napriek tomu dnes vieme, že len v období 1901 – 1918 vyšlo 2 033 slovacík, na ktorých sa podieľalo 196 vydavateľských subjektov. To nebolo teda úplne málo, hoci 122 vydavateľstiev vydalo len jednu publikáciu a ďalších 40 nie viac ako päť.¹⁷ Predovšetkým v Turčianskom Svätom Martine, v tejto

Mekke národného života, sa sústreďovali a dali prečítať všetky slovenské publikácie, ktoré mali nálepku „národných kníh“. Výkladné skrine a police v martinskom Gašparíkovom kníhkupectve boli výkladom národnej (knižnej) kultúry. To bol národný chrám pre celý slovenský čitateľský svet. Pravda, nečítali sa len tieto knihy, veď tvorili len zlomok z uvedených slovacík. Navyše mali veľkú konkurenciu v inonárodných literatúrach, ktoré rovnako kultivovali a rovnako vzdelávali. Peter Kompiš ml. si v Martine zriadil zastupiteľstvo pre viaceré české vydavateľstvá a sprostredkúval jazykovo najbližšie knihy pre široký okruh záujemcov.

Kniha však mala aj iné funkcie. Napríklad zabávala. Nad knihou človek vypukol do hurónskeho smiechu, z knihy sa dozvedal, čo to „hurónsky smiech“ vlastne je a ako vznikol, nad knihami mu tiekli slzy a lomcoval ním smútok a žiaľ. Kniha dokázala s človekom otriasť, zmocniť sa jeho emócií i myšlienok a sprostredkovať mu všetko to, čo nenachádzal v živote. Napríklad šťastný koniec. Aj preto sa, opakujem, veľa kníh prečítalo v uhorských väzeniach.

Keď Svetozár Hurban Vajanský nastúpil v roku 1893 na ročné väzenie do Segedína, zbral si so sebou veľkú debnu plnú Turgeneva, Tolstého, publicistu a ideológa panslavizmu Danilevského, Puškina, Gogoľa... Ako pravý rusofil. Ale našlo sa miesto i pre Goetheho, Hegla, ba i Homéra a ďalších. Keď sa mu debna v hoteli rozpadla, hneď bolo jasné, že jej majiteľ má namierené buď na pustý ostrov, alebo do basy. V Segedíne bolo len to druhé. A vo Vajanského cele to vyzeralo ako v čítárni: do 200 kníh na policiach, na stene Puškin, Věšínov originál, fotografia rodiny a všade more novín. Chodila mu i tlač: slovenská, česká, ruská, ba i *The Daily News*.¹⁸

A že si čítanie vo väzeniach vytvorilo už solídnu stredoeurópsku tradíciu, o tom svedčia aj bohaté čitateľské záznamy evanjelického biskupa Fedora Ruppeldta z väzenia v roku 1940, keď počas 11 mesiacov prečítal 76 kníh najrozmanitejšieho charakteru. Od Biblie až po poviedku Marka Twaina *Princ a žobrák*: „Čítanie bolo vo väzení veľkým vyrazením. A mal som čas i možnosť mnoho čítať, ako nikdy inokedy.“¹⁹ Čitateľské skúsenosti si tak Ruppeldt nabaloval z väzení a pracovných táborov počas slovenského štátu. A mohol byť rád, že aspoň mohol čítať, nakoniec sa mu to pošťastilo i v komunistickom väzení a tie neboli vôbec čitateľským klubom...

Čítať sa dalo nielen vo väzení, ale miest na čítanie bolo podstatne viac. Mnohí (ženy) potrebovali čítať v ústraní, neraz v tajnosti, ďalší (mládež) v závislosti od charakteru kníh často rovnako tajne. Záchody sa netešili takej popularite ako v 20. storočí, čo zodpovedalo ich obmedzenému počtu a nízkemu komfortu. Zato dnes sú obľúbeným azylom mnohých knihomolov, ktorí tam majú istotu, že im do „ich sveta“ nikto nevtrhne. Rovnako posteľ zostala jedným z najobľúbenejších intímnych priestorov, kde sa dalo nerušené zahĺbiť do textu. Neraz boli texty v príkrom protiklade s charakterom miesta na čítanie. Na záchode sentimentálne a romantické príbehy, v posteli hrôzostrašné historicky či napínavé thrillery.

Pravda, v minulosti spálňa ani zďaleka nepatrila k intímnym miestam, ale mala vyslovene spoločenský charakter. V navonok prudérnom 19. storočí sa čítanie v posteli považovalo za nemravnú a myseľ vzrušujúcu činnosť. Postupne si však ľudia osvojovali presvedčenie, že pohodlie, voľnosť odevu, ticho a intimita sú atribúty čítania v posteli, čo muselo jednoznačne diskvalifikovať napríklad verejnú knižnicu, kde zbaviť sa čo len topánok vyvolávalo pobúrené pohľady a poznámky nad porušením konvencií. Prím pri čítaní, najmä v minulosti, hrala rovnako záhrada a príroda, lenže tu už bolo dosť rušivých vplyvov a aj priveľa svetla.

Čítanie (a písanie) mohlo byť aj istou formou spoločenského azylu, úteku pred realitou. Takto pôsobili napríklad rôzne študentské rukopisné časopisy v 19. storočí, ktoré slúžili ako náhradná forma komunikácie, umeleckej prezentácie, kultivácie národného ducha, ale i ako generačná výpoveď. Nič na tom nemenilo, ba malo čaro zakázaného ovocia, že neraz tieto aktivity nadobúdali ilegálny a pre osudy študentov i nebezpečný charakter.

Bezútešný národný osud stále naliehavejšie nastoloval potrebu odľahčeného žánru, aby bolo nad čím vypuknúť do spomínaného hurónskeho smiechu a aspoň na chvíľu zabudnúť na ťaživú realitu. Situácia na poli humoristických časopisov bola nedobrá, humor reprezentovalo v slovenskej literatúre len zopár jednotlivcov a práve divadelné dosky mohli zohrať v tomto smere významnú úlohu, lebo oslovovali širšie vrstvy obyvateľstva ako literatúra. Ochotnícke divadlá však zápasili s nedostatkom dobrých textov. Viliam Pauliny-Tóth propagoval scénicky nenáročné komédie nemeckého dramatika Rodericha Benedixa (voči nemu bol Palárik údajne len slabým

odvarom): „Keď v Pešti veselohry tieto dávajú, je naveky plný dom a úľuba hrozná, smiech bez konca kraja.“²⁰ Treba k nim len dobrú pamäť hercov a „rezkosť hry“. Nie sú to podľa Pauliny-Tótha žiadne „hansvurštiady“, nie osoba je v nich smiešna, ale jej postavenie núti k smiechu. Hans Wurst bola už od 16. storočia komická roľnícka figúra z nemeckých jarmočných a vandrovných divadiel. A v tomto prípade synonymum lacného humoru. Pravda, ani Benedixove hry, ktoré autor produkoval ako na bežiacom páse, nepatrili k špičkovému umeniu a Pauliny-Tóth ich prostredníctvom vnášal na slovenské javiská malomeštiacku problematiku. V protiklade k nim dlhodobo najobľúbenejšie medzi slovenskými ochotníkmi však boli ľudové hry Ferka Urbánka.

Významná organizátorka ochotníckeho divadla a herečka Marína Hodžová bola k Benedixovi podstatne kritickejšia: ide o hry bez zvláštnej myšlienky a významu, zdĺhavé a navyše „herci naši cudzí v cudzom kuse“. Nech by sa jeho hry akokoľvek dobre preložili, poslovenčili, duch i dojem zostanú cudzie. Ani herci, ani obecenstvo sa v nich necítia doma. Herci naši „rozmaznaní“ nevedia hrať dynamicky, čím sa hra naťahuje, zato pokritizovať ich nemožno, na kritiku sú veľmi citliví. Potreba prísnejšej kritiky bola podľa Hodžovej nevyhnutná...²¹

Ako sa divadelné hry nielen čítali, ale hlavne predvádzali, tak sa aj mnohé texty zvykli deklamovať. Predovšetkým poézia, ale ani próza nebola výnimkou, či už išlo o početné národné slávnosti, alebo literárne salóny, kde sa o prednesenom texte neraz viedli dišputy. Napríklad na podujatiach divadelnej Slovenskej besedy v Liptovskom Sv. Mikuláši sa v prvej polovici šesťdesiatych rokov 19. storočia recitovala poézia Jakuba Grajchmana, Jána Bottu (hlavne a často z obľúbenej *Smrti Jánošíkovej*), Andreja Sládkoviča, potom sa hral Kotzebue, Palárik, Benedix, Kratter, Ferienčík. V auguste 1864 zahrali po 6-dňovom skúšaní (!) mikulášski ochotníci (študenti a dievčatá z besedy) *Komédiu plnú omylov* od Shakespeara. „... vypadlo to dosť ešte dobre ... Kus ten, pravda, nemnoho stojí, ja neviem, prečo práve ten preložili [Jozef Pálka a Matej Ballo]“, zhodnotila večer Marína Hodžová.²² Slávnostnú matičnú dvoranu otváral v auguste 1865 recitáciou básne Pavol Mudroň a po nej sa uviedlo Palárikovo *Dobrodružstvo pri obžinkoch*. Tiež to nebol „kus na čas“, nie najlepšie to dopadlo a navyše,

herečky slabo hrali. „No ale už sa aplauzírovať muselo!“ doložila Marína Hodžová.²³

Matičné obdobie znamenalo renesanciu v mnohých smeroch, knižnú tvorbu nevynímajúc. Matica slovenská vydala okrem svojho *Letopisu* 62 kníh a 37 iných textov, v čom boli aj učebnice a vedecká literatúra. Katolícky kňaz Ján Galbavý bol príkladom osvetového pracovníka, bojovníka proti alkoholizmu, autorom početných učebníc dejepisu, zemepisu, počtovedy atď., ktoré sa neraz používali na školách až do roku 1918. Okolo jeho prekladu práce *Tetka Trápelka alebo zlý jazyk a jeho následky* (1864) sa rozvinula polemika, keďže do textu zasiahol i Ján Mallý-Dusarov. Michal Chrástek v Pauliny-Tóthovom *Sokole* tvrdil, že to nebolo potrebné, na čo odpovedal i Dusarov. Do sporu sa zamiešal podpredseda Matice Karol Kuzmány v *Pešťbudínskych vedomostiach* a ten *Sokola* nazval vranou a dal priechod i svojim animozitám voči jeho redaktorovi. Kult osobnosti, pestovaný v obrovskom nadšení z Matice, mal kontraproduktívny účinok a Kuzmány si nárokoval všade rozhodujúce slovo.

Matičné vzopätie však nevydržalo dlho, vystriedala ho stagnácia, pasivita a dezilúzia. Keď sa koncom 19. storočia odvážal matičný majetok a knižnica do Budapešti, kde už nemohol byť nebezpečný pre ľudí, ba ani pre štát, z vysoko naložených vozíkov padali cestou na martinskú železničnú stanicu do prachu na cestách Gavlovičova *Valaská škola, mravív stodola*, Hodžovo *Dobruo slovo Slovákom súcim na slovo*, matičné letopisy, časopis *Sokol* a iné diela. Martinskí chlapi ich zbierali a potom symbolicky speňažovali za poklady pre nich dôležitejšie. A z kníh sa robili kornúty na cukríky a korenie...

Vždy keď knihy padali do ohňa, prachu či kontajnerov, išlo o nekultúrne a zlé časy. Kniha bola barometrom, lakmusovým papierom každej doby, jej vzťahu ku kultúre a k tlačnému slovu. A nemusela preto hneď končiť v ohni alebo v zberných surovinách. Stále však platilo, ukáž mi, čo čítaš, a ja ti poviem, kto si.

Osobitne v 19. storočí, v storočí nacionalizmu, mala literatúra na Slovensku ešte ďalší význam. Ako to sformuloval jeden z najpovolanejších – Svetozár Hurban Vajanský – literatúra je umením a umenie oltárom, ku ktorému pristupujeme, lebo „môže nám ono pomôcť prežiť desnú tmu

dnešných pomerov, hluchotu a netrebnosť nášho života“.²⁴ Preto požiadavku kresťanského a národného umenia považoval za nevyhnutnú a kľúčovú, a to boli preňho rozhodujúce kritériá aj pre kvalitnú slovenskú literatúru. Literatúra nadobúdala spätne významnú národnouvedomovacia a doslova národotvornú funkciu. I preto sa nemohla samoúčelne venovať len zábave, dobrodružstvu, citom či subjektívnym osobným problémom. Aj katolíci si na pôde Spolku sv. Vojtecha osvojili slová pápeža Leva XIII.: „Cieľom vykořeňovania a odstraňovania bludov potrebné je všade rozširovať dobré knihy, ktoré slúžia pravde a rozširujú dobré mravy.“²⁵

Mravy človeka mohli byť nevhodnými knihami narušené, ba dokonca v rámci zdravotníckej osvety sa tvrdilo, že knihy, najmä z verejných knižníc, mohli prenášať infekčné choroby, napríklad tuberkulózu. Stačilo si pri listovaní sliniť prsty: išlo o nebezpečný a nevkusný zlovyk. Veď čistotnému človeku sa musela bridiť kniha, ktorá „má zašpinené kraje následkom sľinenia prstov“.²⁶ To určite želaná funkcia knihy nebola. Tým sme otvorili ďalšiu veľkú tému pre milovníkov kníh, a síce správanie sa čitateľov či konzumentov (lebo niekto sa správal vyslovene tak) k nim. Zaslinené okraje listov časom sčerneli, väzba kníh sa lámala, lepená väzba listov ani zďaleka nevydržala tak dlho ako šitá. Na predsádzku kníh sa zvykol vlepiť obrázkový manuál, ako s knihou šetrne zaobchádzať a čoho sa pri manipulácii s ňou vystríhať, aby dlho vydržala. Na rozrezávanie knižných stránok slúžili špeciálne nože. Dokonca sa v tejto súvislosti objavilo takéto varovanie: „Ludí, ktorí rozrezávajú knihu prstom, sa chráňte a vystríhajte!“²⁷

Boli však i väčšie „barbarstvá“. Napríklad baliť potraviny do tlačeného papiera.

Len úzka čitateľská vrstva žila s knihou a mala potrebu knihy čítať. Tých druhých, potenciálnych čitateľov, si bolo treba najprv vychovať, čo pri absencii slovenského školstva a normálnych knižníc (dnes nepredstaviteľný stav) pred rokom 1918 nebolo jednoduché. Tu pripadla veľká úloha rodine, výchove, známym, priateľom. Nečudo, že martinské *Národné noviny* považovali za potrebné sformulovať desatoro prikázaní, ako knihu čítať. Prvé prikázanie napríklad hovorilo: „Nečítaj vtedy, keď máš vážnejšiu prácu. Najprv povinnosť a potom zábavka. Všetko v svoj pravý čas.“ V ďalších žiadali, aby sa nečítalo primnoho a v posteli. Aby sa nečítali len romány, ale aj vzdeláva-

cie diela. Aby sa čítali zodpovedajúce knihy, najlepšie „vážnejšie diela našich výtečných spisovateľov a básnikov“, a to „pozorne a pomaličky“ a vždy až do konca. A aby sa nad knihami rozmýšľalo.²⁸

Koho však kniha opantala, ten s ňou žil a stala sa pevnou súčasťou jeho života a stredom jeho vesmíru, hoci o vesmíre sa v 19. storočí toho veľa nevedelo. Dobré literárne dielo sa však mohlo úplne stotožniť s duševným stavom ľudí, umocniť ho a dať mu návod na východisko. Hoci aj nezmyselné. Asi najcharakteristickejším príkladom takéhoto diela je *Utrpenie mladého Werthera* (1774) od Johanna Wolfganga Goetheho.

Ide o subjektívnu výpoveď mladého nešťastne zamilovaného muža, ktorý v snahe neporušiť spoločenské konvencie a nájsť východisko zo svojej komplikovanej situácie volí samovraždu ako prostriedok, ktorý rieši „všetko“. Emocionálna presvedčivosť a sila diela v rozjatrenej atmosfére Európy na konci 18. storočia vyvolala tzv. wertherovskú horúčku a celú vlnu samovrážd (podľa niektorých autorov však nedoložených a spochybnených). Román zasiahol i do európskej módy, keď sa chcel každý obliekať ako jeho hrdinovia. Hessenský Wetzlar spájaný s opisovaným príbehom sa stal doslova pútnickým miestom pre vtedajšiu romanticky rozjatrenú mládež. Takýto veľký a doslova kultový vplyv nemala a nemá (našťastie) každá kniha.

Doboví lekári, ktorí liečili psychicky „wertherovsko-rozvrátených“ čitateľov, mali jasný návod: „Treba zakázať, eliminovať a zničiť všetky romány, smutnohry alebo strašidelné spisy, v ktorých je samovražda zobrazená ako chvályhodné konanie, ako hrdinský čin alebo ako konanie veľkého génia. Jedno kto knihu napísal, nejaký Shakespeare, Schiller alebo Goethe, svet o nič nepríde...“²⁹ A skutočne: viaceré nemecké štáty knihu zakázali.

Na druhej strane aj závislosť, ba posadnutosť čítaním náboženskej literatúry mohla mať podobné dôsledky. Náboženská pomätenosť, bosorky, exorcizmus, melanchólia – to všetko mohlo ľahko skončiť siahnutím si na život ako legitímnym východiskom z duševnej krízy. V tomto prípade bolo jednoduchšie varovať pred podobným čítaním ako zakázať uvedený typ literatúry.

Ako vidieť z naznačených príkladov, kniha, jej autor a čitateľ sú trojčlenkou, keď autor je na začiatku a čitateľ na konci reťazca. Ich blízkosť či odstup sprostredkuje text. Veľkou neznámou je vzťah medzi uvedenými troma člen-

mi, ktorý sa tvorí a neraz i vyvíja. Sú príklady i na spätnú väzbu, keď autor v ďalšej verzii zmenil priebeh deja a jeho vyústenie. Z trojčlenky nám vypadol materiálny tvorca knihy, teda jej typograf, sadzač a tlačiar, často v jednej osobe. Tlačilo sa na stroji, ale do prvej svetovej vojny sa sádzalo stále ručne, čo nebola vôbec jednoduchá práca. Ale do technických detailov ísť nechcem, ostanem pri spomínanej trojčlenke.

Čítanie o čítaní môže mať svoj pôvab i v takom malom prostredí, akým je slovenské, veď naučiť sa čítať knihy, v zmysle naučiť sa im rozumieť, rozumieť znakom a významom, dáva ľuďom nevídané univerzálne možnosti i schopnosti. Tak sa cez knihy Izabela Textorisová učila „čítať“ život rastlín a rozumieť im, Pavol Dobšinský vnímal ľudovú slovesnosť inak ako tí, ktorí mali od čítania ďaleko; Svetozár Hurban Vajanský zase vedel vďaka načítanému a premyslenému pomenovať kľúčové problémy národného bytia, Tajovský sa učil „čítať“ každodenný život ľudí a Timrava dokázala prejsť až na dno ich psychiky.

Na predchádzajúcich príkladoch sme naznačili, ako umelecká literatúra vstupovala do národných, politických a ideologických zápasov. Ale platilo to i opačne... Dokonca literatúru, ktorá tieto požiadavky – národné, politické a ideologické – nespĺňala, nepovažovali národné elity za literatúru, ale skôr za zbytočnú autorovu zábavku, bez akéhokoľvek významu a slúžiacu len jeho vlastnému potešeniu. Ak literatúra nedostatočne zohľadňovala národnopolitické potreby, išlo o literatúru samoučelnú a škodlivú. Jozef Gregor Tajovský a Anton Bielek so svojimi realistickými opismi zložitých sociálnych pomerov, nevzdelanosti, ale i ťažko opitých sedliakov pod krčmovým stolom alebo zachytením ich obmedzeného rozmýšľania, to všetko bolo martinským Parnasom odsudzované a takéto diela považované za „chabé unižovanie“ a „novodobé brutalizovanie“. Že vychádzali z poznania reálneho života, to nikoho nezaujímalo. Ľud bolo treba vnímať vyumývaný, vo sviatočnom kroji a cestou na nedeľné bohoslužby, volkajúci sa vo folklóre a ľudovej kultúre. Všetky ostatné obrazy boli falošné a kritizovali ich o to intenzívnejšie, o čo viac ich autori pochádzali z liberálneho a opozičného politického tábora. Tajovský na kritiku reagoval prekladom podobnej Čechovovej prózy *Mužici* a poslal ich do *Slovenských pohľadov*. Ale ani tam neprešli a neuzreli svetlo sveta, Vajanský bol týmto dielom rovnako pobú-

rený: „... to je už prosto suchá klebeta, samooplývanie, tendenciózna dekadencia...“³⁰ Očividne aj jeho rusofilstvo tu malo svoje medze. Či presnejšie, práve pre svoj vzťah k Rusom nemohol také niečo pustiť do sveta.

Tak ideológia ovplyvňovala mieru blahosklonnosti, ústretovosti a objektívnosti dobovej literárnej kritiky i redaktorov literárnych časopisov. Kto národníarskemu obrazu a požiadavkám nekonvenoval, mal to mimoriadne ťažké.

Táto jednoduchá schéma však bola jednoduchá len na prvý pohľad. A nemyslíme si, že uvedené nároky platili len pre domácu literatúru. Napríklad príbeh Schillerovej drámy *Zbojníci* (1781) síce autor posunul z pôvodného 18. až do 15. storočia a ich revolučný obsah zmenami stratil na pribojnosti, diváci (a čitatelia) však stále vnímali ideové posolstvo hry a jej rôzne interpretačné rámce. Aj Viliam Pauliny-Tóth sa začiatkom šesťdesiatych rokov 19. storočia zamýšľal, či zatratíť a či poľutovať zbojníkov, alebo s nimi nebudaj sympatizovať? „Rozumovať“ alebo povoliť uzdu citu?³¹ A práve to je jeden zo zámerov dobrej literatúry: dohnať človeka k úvahám, predostierať nové myšlienky a podnietiť snáď aj nové riešenia.

V roku 1862 napísal Viliam Pauliny-Tóth brožúrku *Jánošík*, ktorá mala (napriek svojmu názvu) politický charakter a napriek politickému charakteru literárnu formu v podobe vtedy veľmi populárneho dialógu. Ovčiari pri kolibe a horiacom ohníku, čuduj sa svete i s realitom Tajovským, diskutujú o histórii Slovákov, nezabudne sa na ich príchod do Karpatskej kotliny, na jej osídlenie, na ovplyvňovanie maďarskej slovnej zásoby a slovenské výpožičky v nej, spomenie sa Zlatá bula, Matúš Čák, Dóžovo povstanie, Jánošík, politická situácia v revolúcii 1848/9 a napokon i dobový politický kontext (!!!). Išlo teda skôr o politickú brožúru s výkladom slovenského národného príbehu od počiatkov až po súčasnosť. Paulinyho poznámky namierené proti uhorskej šľachte, ktoré vyjadrovali jeho programovú orientáciu na Viedeň, vyvolali pochopiteľne nielen pozornosť slovenských čitateľov, ale i zaslúženú „pozornosť“ štátnych orgánov. Dielo skonfiškovali a autora chceli potrestať. Keďže ten nebol uvedený, prevzal autorstvo vydavateľ Ján Nepomuk Bobula, budúci oponent štúrovskej generácie a predstaviteľ Novej školy slovenskej. Súd mu vymeral 3 mesiace väzenia, ktorému nakoniec neunikol ani Viliam Pauliny-Tóth ako rozširovateľ brožúrky, ba dostal dokonca o mesiac viac.

„Veru bol som v škandalózných biedach pre toho Jánošíka, honili ma ako psa, no zato si teraz sediac odpočiniem...“, písal na margo celej kauzy.³² Išlo o typický príklad symbiózy politiky a literatúry, v ktorej prvá bola cieľom a druhá prostriedkom.

Veľkou národnou slávnosťou sa stala návšteva básnika Andreja Sládkoviča v Liptovskom Sv. Mikuláši v máji 1862. Ani štátni predstavitelia sa nedočkali podobnej slávy a privítania. Bol to výraz úcty k jeho dielu, ktoré sa čítalo, poznalo a obdivovalo. Od roku 1890 začala organizovať Živena tzv. augustové slávnosti. Suplovali tradičné augustové valné zhromaždenia už neexistujúcej Matice slovenskej. Slávnosti boli príležitosťou na prezentáciu všetkých výdobytkov národného hnutia. Tak sa v roku 1890 otváral Národný dom, martinský spevokol uviedol premiéru hry Maríny O. Horváthovej *Stratená* a medzi českými hosťami bolo možné vidieť i spisovateľku Gabrielu Preissovú, autorku známych diel *Jej pastorkyňa* a *Gazdina roba* o tragických ženských osudoch. Vďaka Živene sa tu mohli predviesť i literárne činné ženy. Hra *Stratená* s výsostne politickou témou o dievčati, ktoré odviezli na Dolniaky, sa javila problémová a politicky toxická. Nemohli ju uviesť pod pôvodným titulom *Slovenská sirota* (1889), a tak zmena názvu sa zdala ako najelegantnejšie východisko. Až od roku 1918 sa znovu mohla uvádzať pod pôvodným názvom. Literatúra a politika splývali v jedno.

Bolo to i preto, že literatúra na Slovensku mala predovšetkým odzrkadľovať národné potreby a kľúčové témy národnopolitického diskurzu. Takouto veľkou témou bola najprv otázka možného návratu slovenského zemanstva k národnému hnutiu, neskôr problém maďarizácie a jej mravných dôsledkov. Už v roku 1848 napísal Mikuláš Dohnányi báseň *K odrodilcom* a tá si našla miesto začiatkom šesťdesiatych rokov 19. storočia aj v spomínanej politickej brožúre *Jánošík* zostavenej Viliamom Pauliny-Tóthom pod menom vydavateľa Jána N. Bobulu. Vôbec nebolo náhodné, že oboch čakalo za údajné politické konotácie niektorých textov vyšetrovanie a trest vo väzení. V roku 1864 na augustových matičných slávnostiach odznela zase v prednese samotného autora Sama Chalupku báseň *Mor ho*, ktorá sa potom stala symbolom odboja, zápasu za národnú slobodu a proti bezpráviu.

František Otto Matzenauer v poviedke *Slovenský dobrák* (1884), ktorá vyšla v edícii *Lacné čítanie* a jej kvalitatívny charakter v nijakom aspekte

neprekročila, naplnil podobné očakávania aspoň tým, že si za objekt záujmu vzal aktuálnu problematiku odrodilstva. V *Besedách* (1890) Antona Bielka a Karola Salvu vyšla báseň *Neprajníkom* z pera neslávne známeho a často kritizovaného Rehora Urama Podtatranského namierená proti maďarským asimilačným aktivitám. Politicky dôležitá téma priam legitimizovala umelecky slabú báseň, ktorá končila týmito veršami:

„Len sypte hanu, mecte zášti hlavne,
ba plňte bárs i temnice;
tu sme, – a v tej žiť vlasti chceme slávne,
kým máme um a pravice!!!“

Literárny kritik Jaroslav Vlček bol na zborník mierny, zato Podtatranský by sa mal podľa neho „učučiť dakam pod Tatru a čušať „in allen Landessprachen“ [vo všetkých krajinských jazykoch]“.³³

Silný politický náboj mala aj aféra okolo ružomerského medveďa. Torzo medvedej mŕtvoly označili traja miestni lekári za zvyšky ľudského tela, od čoho sa odvíjal celý rad ďalších tragikomických situácií, od vegetariánskej stravy v žalúdku, vyšportovanej postavy až po chvostík na tele. Zatiaľ čo krajina sa bavila na liptovskom Kocúrkove a prešlape tamojších lekárov, slovenská tlač kauzu vnímala ako možnosť štuchnúť si do nekompetentnosti a neprofesionality maďarských lekárov, ktorí tým slovenským nedovolili obsadzovať výhodné župné miesta. Veršovaná satirická hra *Ružomerský medveď* z pera Petra Kompiša mala tento neskrývaný zámer a ohlas na ňu sa prejavil hlavne na doskách ochotníckych divadiel. Nikto vtedy netušil, že kauza ružomerského medveďa prežije i rok 1918, keď sa stane prostriedkom škandalizácie a útoku slovenských ľudákov na pôvodne ružomerského lekára a liberála Vavra Šrobára. Vysmievali ho, že patril medzi zdiskreditovaných lekárov pri medvedej pitve. Čaro nechceného bolo, že v čase slávnej pitvy sedel Šrobár v štátnom väzení v Segedíne spolu s Andrejom Hlinkom. Hlinka teda dobre vedel, aká je pravda, nakoniec to vedeli všetci okolo neho, ale špinavosť politického zápasu nemala hraníc a keď bolo možné zosmiešniť súpera, prečo to nespraviť? Veď mnohí ľudia tomu uverili už len preto, že si nevedeli predstaviť kňazov, žeby vedeli takto otvorene klamať. Alebo farizejsky mlčať.

Kňazi ako významná zložka národnopolitických elít mali podiel od 20 do 40 % na akýchkoľvek národnopolitických aktivitách a často suplovali chýbajúce alebo slabo zastúpené sociálne vrstvy (podnikatelia, bankovní úradníci, vedci, spisovatelia atď.). Vďaka tomu, ale i vďaka religiozite obyvateľstva, tvorili takmer nedotknuteľnú sociálnu vrstvu. Už od štúrovských čias existovala celá paleta kritických hlasov na adresu veľkého podielu kňazov v rámci slovenskej politiky a kultúry, ako aj k ich profilu a vzorcom správania. Túto kritiku postupne vystupňovali liberálne vrstvy slovenskej politiky a hlavne sociálni demokrati. Tí sa nerozpakovali ani zaútočiť na kňazov a kritizovať ich farizejstvo a charakterové deficity. Prím hral Václav Chlumecký, ktorý si s obľubou vo svojich poviedkach bral na mušku kňazov a videl ich ako milovníkov žien, peňazí a alkoholu, či ako ľudí zneužívajúcich poverčivosť obyvateľstva. Ani Svetozár Hurban Vajanský sa nevyhol vo svojich beletristických textoch kritickým slovám na adresu kňazov, ich malodušnosti a oportunistizmu.

Aj ďalší politický spor mal literárne konotácie. Zvolenský podžupan a veľký bojovník proti Matici, slovenským školám a panslavizmu, Béla Grünwald, sa stal ako stelesnenie slovensko-maďarských animozít terčom útokov slovenskej humoristickej tlače, ktorá sa s obľubou vysmievala i z niektorých jeho osobných vlastností. V roku 1874 vyšla dokonca divadelná hra Viliama Pauliny-Tótha s názvom *Don Bellos Rinaldos De La Horca*, ktorá si v satirickej podobe vzala na paškál Grünwaldovu záľubu v ženách i v cennostiach. Na základe rôznych klebiet a náznakov v skrytej podobe škandalizovali zvolenského podžupana. Literatúra sa – „vďaka“ politickej bezmocnosti – musela premeniť na zbraň, ktorou sa útočilo na česť človeka a politika.

Keď Grünwald napísal brožúru *A Felvidék* (1878), v ktorej zhrnul podstatu svojich militantných názorov na národnostnú otázku, dočkal sa odpovede v podobe brožúry z pera advokáta a predsedu národnej strany Michala Mudroňa, ale i ďalších publicistických reakcií. Stal sa synonymom zla a „ľudožrútom“ Slovákov.³⁴ Keď si depresiami stíhaný Grünwald nakoniec vzal v Paríži dobrovoľne život, vznikli nezmyselné fámy, že Slováci poslali do mesta na Seine čosi ako vražedné komando, aby skoncovalo so životom nenávideného politika. I takéto prejavy mala národnostná otázka v Uhorsku.

Snáď najpresvedčivejšie stvárnil spoločensky najakútnejšie problémy dolnozemský slovenský spisovateľ Ján Čajak. V niektorých kratších prozaických útvaroch aj s dostatočným umeleckým spôsobom, pričom predkladal návody na riešenie do značnej miery podobné hlasistickým.

Jeho jediný román *Rodina Rovesných* (1909) vyšiel so zámerom pokryť všetky najzávažnejšie problémy doby. Možno aj preto bolo potrebné skryť skutočné meno autora a vydať ho pod pseudonymom. Čajak ešte v čase príprav odhalil svoje ambiciózne zámery: „Ako by sa dalo znázorniť beletriu náš všeobecný stav? Jedným slovom nakresliť to tak ako Vazov vo svojich prácach, takže bulharský národ, jeho žitie a bytie z diela poznať môžeme, alebo (pravda, vysoko rúbem) ako Tolstoj vo *Vojne i mir* objal celý národ, áno, celú Európu.“³⁵ Čajak naozaj vysoko rúbal, keďže inšpirácia takými spisovateľmi ako Ivan Vazov či Tolstoj nebola častá. Snáď len Turgenev sa dočkal kópie svojho zámeru a ako každá kópia ani Vajanského pokus nedosiahol úroveň originálu.

Čajak na osudoch slovenskej obchodníckej rodiny, čo bolo z hľadiska „kolektívneho hrdinu“ už samo o sebe priekopníckym činom, stvárnil dopad maďarizačných úsilí i negatívne dôsledky snahy presadiť sa v dobových spoločenských štruktúrach. To všetko sprevádzali demoralizačné vplyvy, ktoré vďaka predstaviteľom zemiansko-džentrickej vrstvy mravne rozkladali nielen rodinu Rovesných, ale i celú slovenskú spoločnosť. Tézovitý charakter románu podčiarkol zámer autora a tomu primerane negatívne poznačil celkovú skladbu diela i jeho umeleckú stránku.

V románe Čajak naznačil potrebu obchodníckeho stavu pre národný vývoj, čo bola tiež jedna z hlasistických téz. Rodina Streleckovcov v Rozhranom mala predobraz v ružomerskej obchodníckej rodine Makovickovcov. Presvedčivo je zachytený predstaviteľ národnej inteligencie učiteľ Poničan, ktorý trpí pod maďarizačným tlakom školskej vrchnosti. V jeho názoroch sústredil Čajak podstatu svojho videnia skutočnosti a obsiahol v ňom nepochybne i mnohé autobiografické črty. Neustále hrozby a z nich prameniaca Poničanova nervozita (zodpovedala všeobecne rozšírenej neuróze tých čias) vyústili do nevyhnutnosti opustiť krajinu a vysťahovať sa s rodinou za more. V širokej spoločenskej freske si našlo miesto i stvárnenie mravného úpadku uhorského zemianstva v karikatúrnom obraze Viktora Klenovského.

Čajakov román sa zaradil do skupiny spoločenských románových fresiek, ktoré v slovenskej literatúre pred rokom 1918 spočítame na prstoch jednej ruky. Umelecké kvality ho však posunuli spolu s *Kotlínom* na posledné miesta. Chýba psychologizácia postáv, ich vnútorný vývoj, niet spoločenskej irónie, ide vlastne o ideologické tézy pretavené do schematickeho prozaického príbehu.

Literatúra bola i liekom na stav duše a súčasne i nástrojom poznania. Učiteľ Poničan z Čajakovej *Rodiny Rovesných* (1909), ktorý v sebe stelesňoval veľa spoločných črt s autorom, nachádzal v čítaní oba benefity: „Až chorobnú náruživosť mal v čítaní. Trávil celé večery pri knihe, často sa svietilo v jeho izbe až do polnoci. Viedla ho k tomu túha za vedením, ale bol to akoby liek na utíšenie jeho duševného nepokoja. Obyčajne čítaval aj preto, aby zabudol na starosti, vôbec na všetko, čo narušovalo jeho rovnováhu. V tomto prípade mohol sa porovnať s alkoholikom. Pri čítaní neprišlo mu do umu, či mu to bude na osoh, čo číta, ale viedol ho k tomu istý druh diletantizmu. Chcel o všetkom vedieť, čo sa mu zdalo pútavým. Tak napríklad dostanúc do ruky populárnu astronómiu s dosť dobrou mapou severného neba, za tri roky skúmal oblohu, aby poznal všetky známejšie súhvezdia. Šťastný sa vrátil okolo polnoci do izby, keď zočil slobodným okom v súhvezdí Andromedy hmlovinu, a veľmi sa tešil, keď v novinách oznámenú, dosť drobnú vlasaticu našiel na označenom mieste pomocou dosť ostrého kukátka.“³⁶

Obchodný pomocník a presvedčený Slovák Janko Čvíkota v tom istom románe zase čítal vo voľnom čase Bottových *Slovákov*, lebo, ako povedal, „chcem vedieť niečo o našej minulosti“.³⁷ Zamestnávateľ Strelecký mu tento zámer schvaľoval a ponúkol mu k dispozícii i svoju knižnicu.

Hoci v oboch vyššie spomínaných prípadoch išlo o stanoviská literárnych postáv, určite vyjadrovali pocity autora, ktorý sa s nimi v plnej miere stotožňoval a v súvislosti s čítaním a čítaným predstavovali všeobecne platné generačné pocity.

Ďalší príklad na reflexiu odbornej literatúry. V poviedke *Slnečný kúpeľ* zachytil Ján Jesenský mestskú honorabilitu v boji s vtedy modernou nervozitou a neurózami pri rovnako modernom cvičení pod holým nebom, takmer nahý: „Kúpali sa teda páni veselo. K slnečnému kúpeľu pripojili aj

gymnastiku Müllerovho systému. Chodili po brehu, hádzali rukami raz pred seba, raz od seba, drgali a krútili nohami, na bruchá sa hádzali, na chrbty prevaľovali, a to všetko podľa doktorovho komanda...³⁸ Spomínaný Müllerov systém zdôraznil pri televíznej adaptácii poviedky z roku 1964 záber na publikáciu dánskeho gymnastického cvičiteľa Jørgena Petera Müllera *My System* z roku 1904. Išlo o dobový bestseller, ktorý krátko po vydaní preložili do 24 jazykov a len náklad nemeckých vydaní dosiahol do roku 1925 400 000 exemplárov. Dnes už Müller nikomu nič nepovie, vtedy však prinášal bez nároku na náradie i čas základné gymnastické cviky pre mužov, ženy i deti. Patrí k priekopníkom fitness-hnutia dnešných dní. Autor stál blízko pri „kultúre voľného tela“, teda pri nudizme, čo bolo v Nemecku veľmi populárne hnutie, v slovenských podmienkach však ešte išlo o ďalekú pieseň.

Z jednej marginálnej zmienky v poviedke sa nakoniec dozvieme, že Müllerova inštruktážna brožúra si našla určite aj na Slovensku svojich priaznivcov. Jozef Gregor Tajovský pre návrat k prírode, pre pestovanie zeleniny a chov zajacov (v tom mal zahrnutý i dostatok telesného pohybu) hľadal inšpiráciu u francúzskeho osvietenca Rousseaua. Aký zmysel mal útek do prírody, keď kultúry bolo tak málo? Túto otázku si kládla jeho manželka Hana Gregorová s úplne inou predstavou o živote a voľnom čase. Neskôr videl Tajovský inšpiráciu u Tolstého, ktorý mu imponoval programovým návratom k sedliakom a k roľníckemu životu.

Z vybraných príkladov jednoznačne vyplývalo, že čítanie kníh bolo činnosťou, ktorá mohla poznačiť spôsob života, zmeniť ktorýkoľvek z jeho aspektov, ba i doslova zmeniť celý svet. Mentálny i skutočný. Aj keď sa zdanlivo len čítalo, kniha mohla spustiť revolúciu – skutočnú i v rámci jedného ľudského života. A revolúcia v živote človeka mohla vždy spustiť čosi väčšie. Tak to bolo vždy, veď skúsme sa dostať za múry stredovekého kláštora, zotrvať v jeho knižnici a pozrieť sa na poklady, ktoré ukrýva. Zo známej knihy Umberta Ecca *Meno ruže* vieme, že pre takéto knihy sa i vraždilo. Skrývali nový obraz sveta a boli schopné rozkolísať základy toho starého.

Knihy sa nielen písali, čítali, požičiavali, skrývali pred nepovolanými, ale knihy sa aj kradli. Pravda, nie je to obyčajná krádež, je v tom čosi

ušľachtilé, keď niekto ukradne knihu. Či, krajšie povedané, „zabudne“ alebo odmietne vrátiť pôvodnému majiteľovi. Môže to byť človek, ale i verejná knižnica.

Jozef Gregor Tajovský spomínal, ako počas svojho učiteľovania v Banskej Bystrici ukradol Vlčkove *Dejiny literatúry slovenskej* (1890) z knižnice advokáta Jána Hanzlíka. „Všetko budeš vedieť, keď tú knižku budeš mať,“ šepkal mu údajne biblický pukušiteľ. Tam ju čítať, to by predsa nevydržal. Taká kniha sa predsa nečíta raz a nie na jeden dúšok, z tej knihy sa treba neustále učiť. A preto ju ukradol. Slovenským študentom ju odporúčal nasledovne: „A keď ju mať budete, učte sa ju, učte sa ju naspamäť. Z nej sa naučíte slovensky, z nej sa naučíte cenit' si diela otcov... Dejiny literatúry budia literárne talenty. A kto by z vás nechcel byť spisovateľom?!“³⁹

Prečo nestačí len čítať, ale treba aj vlastniť, to má celý rad príčin. Aby sme vymenovali aspoň tie ušľachtilejšie, ide o pocit, že knihy, ktoré vlastníme, aj poznáme. Vlastníctvo tak splýva s intelektuálnym pochopením. Pozerať sa na knihy v regáloch vlastnej pracovne nás naplňa pocitom múdrosti bez toho, aby sme si knihy museli poriadne preštudovať. Dodržať pri príťažlivej knihe majetkové práva je rovnako ťažké, ako zachovať pri akejkoľvek nádhornej výzve vernosť v láske.⁴⁰ Pokiaľ som ťa, milý čitateľ, týmito slovami rozhorčil, tak sa určite zhodneme aspoň v tom, ako by bolo skvelé žiť v spoločnosti, kde by sa kradli len knihy.

Ľudia prostredníctvom kníh cestovali, prežívali najrôznejšie dobrodružstvá, spoznávali a učili sa, mnohí si napríklad osvojili vďaka rôznym príručkám schopnosť čítať i telo ženy, hoci potme a pod perinou. To všetko ľudí obohacovalo a robilo ich inými. Nič na tom nakoniec nezmenila ani skutočnosť, že „čítanie“ milenky/milenca mohlo byť v skutočnosti nakoniec oveľa úžasnejšie a dobrodružnejšie ako v ktorejkoľvek knihe.⁴¹ Alebo hrôzy 20. storočia v reáli oveľa desivejšie, než by si vymyslela aj tá najtvorivejšia ľudská fantázia.

Kniha jednoducho vždy bola najlepším prostriedkom na pochopenie kontextov. Vidieť knihu ako ľudskú bytosť a ľudskú bytosť ako knihu, popísať svet ako text, popísať v texte svet – to sú len niektoré z mnohých metafor, ktoré hovoria o čítaní, o jeho subjekte i objekte a ich vzájomnom prieniku, ba umocňovaní.⁴²

V predvečer letných prázdnin roku 1918, keď nikto netušil, že budú posledné v podmienkach monarchie, sa v slovenskej tlači šírilo „desatoro národných prikázaní“, ktoré sa vnímali ako dôležité, aby „národ prežil“. Niektoré z nich sa týkali aj slovenských kníh, napríklad odporúčať a rozširovať ich. Autor reakcie na prikázania uviedol, že takto predal celého Kukučína, Czambelovu *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902) i príručku, ako po slovensky správne písať od Jozefa Gašparíka-Leštinského *Dĺžeň, mäkkčeň a ypsilon* (1906). Ďalšie „prikázanie“ požadovalo organizovať literárne večierky. Novým prvkom v spomínanej reakcii bol fakt, že tí, ktorí na nich spievali slovenské piesne, boli moderne označení za „boľševikov“.⁴³ Nikto nevidel zásadné štátoprávne zmeny na obzore a nikto netušil, že reálni boľševici budú onedlho i na Slovensku.

Každá nová slovenská kniha bola pred rokom 1918 vždy akýmsi malým sviatkom. Pravda, ak ju vydalo aj správne vydavateľstvo a napísal správny človek, lebo budapeštianske vládne vydania či rôzne edície v rôznych periférnych vydavateľstvách, ktoré sa snažili len zarobiť nekvalitnými prekladmi brakových titulov, určite žiadne „sviatky“ neboli. Podobne rozporuplne možno hodnotiť slovenské učebnice: v období 1901 – 1918 ich vyšlo 224, čo tvorilo 7 % celkovej slovenskej knižnej produkcie. Medzi učebnicami dominovali náboženské tituly. Najviac učebníc vyšlo pred rokom 1907 (88 vydaní), po Apponyiho zákonoch ich počet klesol na 53 a počas vojny na 37. Medzi autormi nájdeme veľa učiteľov, kňazov, ale i preklady maďarských autorov.⁴⁴

Knihy sa delili do rôznych kategórií. O tej najvyššej, ktorá plnila národné ciele a stála v službách národa, o tej sa mohlo písať „aká nám bola drahá, aká vzácna! Možno práve preto, že bola štvaná a prenasledovaná. Ak je pravda, že zakázané ovocie je najsladšie, takým niečím nevýslovne sladkým bola nám i slovenská kniha“.⁴⁵ Tlačila sa (aj) na dobrom papieri, (aj) v kvalitnej väzbe (Vajanského diela) a neraz so zlatorezom (Hviezdoslav). O takýto „sviatok“ pre čitateľov sa zaslúžili mnohí známi i menej známi, ba i úplne anonymní mecáni, ktorí umožnili knihu vydať.

Od prevratu v roku 1918 síce prudko narástla kvantita slovenských kníh, avšak zhoršil sa papier a jednotlivé publikácie sa do zlata prestali „odievat“. Potom sa nemožno čudovať, že slovenské knihy zákonite „sedeli“ ako v ka-